

הכותל הנעלם

סיפורו של הכותל המערבי הקטן

נדב שרגאי

תוכן העניינים

עם הספר: פתח דבר	11
פרולוג: שופר קורא בכותל הקטן	19
פרק א': ממקדש לכותל	29
פרק ב': בין המחכמה לחדר קונדר - חלקי הכותל הנסתרים	35
אבני הכותל במתחם שליד שער המג'לס	35
אבני הכותל בחדר קונדר	36
אבני הכותל שליד שער השלשלת	38
תצפית על קו הכותל	39
אבני הכותל שבמחכמה	39
אבני הכותל ביקב של משפחת שור	41
קטעי הכותל הלא ידועים במסמך הסודי של משרד הדתות	42
אמבכה אלזעיר - הכותל הקטן	43
מידות הכותל הקטן	44
מראה הכותל הקטן	45
גילו של הכותל הקטן	46
הרחבה שבחזית הכותל הקטן	48
גילוי השכינה של הרדב"ז	48
הציור של גוסטב באוארנפיינד	50
תפילות ליד הכותל הקטן במאות ה-19 וה-20	52
מפגשי הוותיקים והחוקרים עם הכותל הקטן ב-1967	54
פרק ג': מרחוק עמדנו. מרחוק סובבנו. למה נבחר דווקא הכותל המערבי?	57
עדות מהגניזה הקהירית	58
סובו ציון	60
סיבוב השערים	61
תצפית מהר הזיתים	62
המוסלמים פותחים את ירושלים בפני היהודים	63
תפילות במחכמה	66
למה התקדש דווקא הכותל המערבי?	70
שכינה במערב	71

כותל, מדרש ואגדה	74
"שארית פליטת הר ביתנו"	74
פרק ד': אולי נקנה את הכותל	79
מראה הכותל במאות הקודמות	79
הקשר הנפשי של היהודים לכותל	80
מצוקת היהודים בכותל, חילולו וביזויו	81
הניסיונות לרכוש את הכותל	86
האסלאם מקדש את הכותל. האסלאם מחלל את הכותל	90
"קדושה נודדת"	92
פרק ה': מוחקים את 'המוגרבים', חושפים את הכותל	97
הרבנים נגד הארכיאולוגים	104
הוויכוח על חלקי הכותל הנעלמים - מינימליסטים מול מקסימליסטים	107
פרק ו': ארבעה חורים וועדת חקירה	117
מחאת המוסלמים	125
'טעות מצערת'	128
פרק ז': בגין מול קולק. ההיסטוריה שלנו. ההיסטוריה שלהם	131
פרק ח': כשאשפה הופכת לסטטוס קוו. כשהריבונות מופעלת על תנאי	143
חילול הכותל הקטן	150
פיגום וירטואלי	151
פח על זבל	157
'גב' רבני	161
כולל בכותל הקטן	164
סכסוך המחסן	165
פינוי הדירות ליד הכותל הקטן	166
פרק ט': המאבק על השטח. הקרב על התודעה	169
גיל חדש ל'אל אקצא'	172
"הכותל המוסלמי"	173
קבורת חוסייני בגב הכותל הקטן	175
זיוף ההיסטוריה	177
הכחשת המקדש	180

פרק י': ללא אבא. הבן החורג של הכותל הגדול	183
השותף הירדני	184
שבירת הטאבו על ירושלים והשפעתה על מעמד הכותל הקטן	188
מגלגלים אחריות	189
'מקום מעבר', 'מקום תפילה' או 'מקום קדוש' - הוויכוח על מעמדו המשפטי של הכותל הקטן	192
הסטטוס קוו על פי המשטרה	195
פרק י"א: משפט הכותל הקטן	205
משפט 'הכותל הגדול'	207
השופר כ'סכנה לשלום הציבור'	208
פרק העדויות	211
"האם השתגענו?"	212
פרקליטות המדינה: הכותל הקטן לא הוכר כמקום קדוש	215
בין שני שופרות	221
הנהגת הרב קוק במאבק על 'הכותל הגדול' והשפעתה על 'נאמני הכותל הקטן'	223
תחושת העלבון	230
ניסיונות הפשרה	231
פסק הדין	232
"כדין מקום שהתפללו בו אבותי". דחיית הערעור	233
פרק י"ב: מחורבן לתקומה: ההתיישבות היהודית על קו הכותל	237
בין רובע לרובע. בין כותל לכותל	240
בימים קדומים	243
ליד הר הבית	245
פרומקין, בן יהודה ושמואל לייזר הנגר	251
עניי הכותל ברחוב שער הברזל	255
המפקד התורכי	259
פרעות ונטישה	260
'השיר' לא תם	269
סוף דבר	273
הערות שוליים	279
מקורות לתמונות, לצילומים ולמסמכים	313
מפתח כללי	315

עם הספר

פתח דבר

ספר זה הוא סיפור על פיסות זיכרון, חלקי כותל קדומים; ניסיון להתחקות אחר תולדותיהם של חלקי הכותל המערבי הנעלמים, אך לא פחות מכך לספר לציבור על עצם קיומם.

הכותל המערבי הוא המקום המפורסם, הידוע, המתוייר והנחקר ביותר בארץ ישראל, אבל מפתיע ככל שהדבר ישמע - הכותל המערבי, כותל התקוות, התפילות והדמעות, הוא באותה מידה גם מקום נסתר ונחבא, צופן סוד ותעלומה, שטרם נחקר ופוענח; הכותל הגלוי לעינינו אינו שלם!

מאות מטרים מצפון לרחבת התפילה המוכרת, מתחת לשווקי הרובע המוסלמי, אמנם חשופים בפנינו נדבכי הכותל המערבי לכל אורכו, אך רק מתחת לפני הקרקע (ב"מנהרות הכותל"). השאלה - מה אירע לנדבכים שנמשכו מעליהם, מעל פני הקרקע, טרם נשאלה בדורנו. מה אירע לאבני הגזית העתיקות, שפעם נראו לעין כל גם על קו הכותל באזור הרובע המוסלמי, כדרך שנדבכי האבן הענקיים מעלי האזוב גלויים היום לעין כול, בחלקו המוכר והידוע של הכותל המערבי? לאן הם נעלמו? האם הם עדיין קיימים? חלקם? מיעוטם? רובם?

השאלה - לאן נעלם הכותל המערבי? - עשויה להישמע כתלושה מן המציאות, אבל השאלה - לאן נעלם הכותל המערבי השלם? - היא בהחלט במקומה, שהרי מאות מטרים של כותל מעל פני הקרקע אכן "נעדרים".

הדפים הבאים מנסים להשיב על כך, לפחות תשובה חלקית. "הכותל הקטן", השריד היחיד של הכותל המערבי, שגלוי לעין מעל פני הקרקע - מצפון לרחבת התפילה - הוא רק רכיב אחד בפאזל, וחיבור זה מקדיש לו דפים רבים, אולם רוב חלקי השלם עדיין חסרים, נעלמים.

● **הפרולוג** הפותח את הספר מביא סיפור כואב ומעורר מחשבה על צעיר יהודי שתקע בשופר בכותל הקטן. אירוע זה הוא בבחינת מבוא לבידור העומד ביסודו של ספר זה.

- **הפרק הראשון** מנסה לברר מה אירע לכותל המערבי מאז חורבן בית המקדש השני.
- **בפרק השני** נגלה חלקים בלתי ידועים של הכותל המערבי מעל פני הקרקע, מצפון לרחבת התפילה המוכרת, שהגישה אליהם היום קשה או בלתי אפשרית. נזכיר גם אישים, שבמאות קודמות פקדו את הכותל הקטן ואת החלקים הבלתי ידועים של הכותל המערבי, והתפללו לידם.
- **בפרק השלישי** נציין מקומות תפילה נוספים סביב הר הבית, שבהם התפללו יהודים לאורך הדורות, הן לאורך הכותל המערבי והן בצמוד לכתלים אחרים. ננסה להבין כיצד הפך דווקא הכותל המערבי, ולא כתלים אחרים, למקום התפילה החשוב ביותר בעבור היהודים? ומה מקור קדושתו?
- **הפרק הרביעי** בחיבור זה, מייחד מקום לאופן ולנסיבות שבהם עוצבה לאחר מלחמת ששת הימים רחבת התפילה של הכותל המערבי 'הגדול', ובכללם: סיפור פיגועי שכונת המוגרבים, הפקעתו החלקית של הכותל המערבי על ידי מדינת ישראל, וחלוקת הכותל, תוך מחלוקת גדולה, בין אזורי תיירות ואזורי תפילה.
- **הפרקים החמישי והשישי** עוסקים באירוע שהסעיר בראשית שנות ה-70 את העולם הרבני; ב'טעות' שהביאה ל'גילוי' של הכותל הקטן וחשיפתו לציבורים רחבים בישראל - פרשת הקידוחים באבני הכותל הקטן. אירוע זה חשף ברבים את הוויכוח ואת הדיון באפשרות הריסתה של רצועת מגורים צרה גם ברובע המוסלמי, כדי להרחיב עוד את רחבת התפילה צפונה.
- **הפרק השביעי** עוסק במצבו העגום של הכותל המערבי לאורך הדורות, בהגבלות הקשות שהוטלו על היהודים שם, בניסיונותיהם לרכוש את סמטת הכותל ובניסיונותיהם של המוסלמים לזייף את ההיסטוריה ולטוות לירושלים סיפור חדש, סיפור בדים, שבו אין מקום ליהדות, ליהודים, ולזיקתם העמוקה לירושלים.
- **קווי דמיון רבים קושרים לא רק בין מראה הכותל הקטן היום, לבין מראה של סמטת הכותל המוכרת בימים שלפני קום המדינה, אלא גם בין הסטטוס קוו הישראלי ב'כותל הקטן' לבין הסטטוס קוו שהנהיגו הבריטים בסמטת הכותל המערבי 'הגדול' לפני קום המדינה. **הפרק השמיני** מקדיש לעניין זה מקום רחב.**
- **הפרק התשיעי** מלמד על הקשר בין התייחסות הרשויות להר הבית,

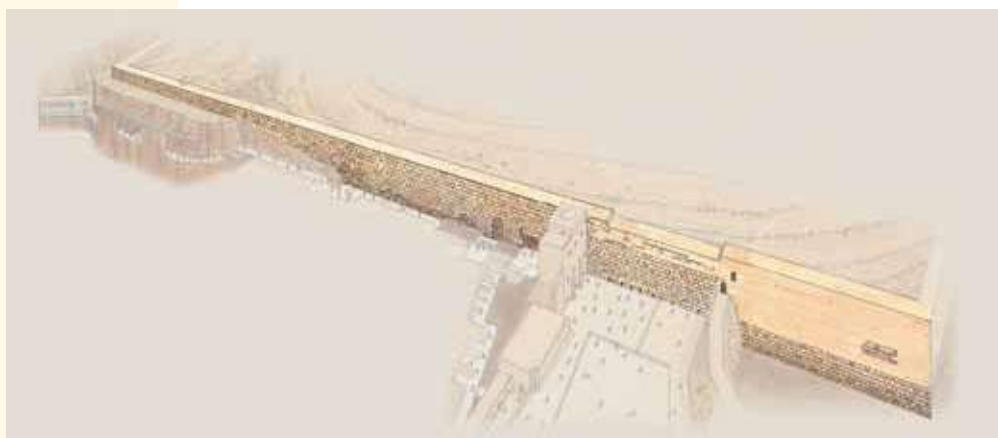
שבו נהגה מדינת ישראל כסוג של אקס טריטוריה, לבין הסטטוס קוו ליד הכותל הקטן. עם השנים "זלגו" סממנים מהמדיניות הישראלית המיוחדת שהתרכזה בהר, אל כתליו החיצוניים ואל האתרים שלמרגלותיו.

● **הפרק העשירי** מתעד את 'משפט הכותל הקטן', שחידד עוד יותר את העמדה המסויגת, ולעתים המתנכרת, של המשטרה ומערכת המשפט לאתר קדוש זה. המשפט לווה בוויכוח על מעמדו החוקי של המקום. בסיום פרק זה נחזור למאבק על הכותל בתקופת המנדט הבריטי, ל'משפט הכותל' (הגדול) ולהנהגתו של הראי"ה (הרב אברהם יצחק הכהן קוק) בעניין זה, שהנה מקור השראה בעבור נאמני הכותל הקטן בדורנו אנו.

● הכותל הקטן שוכן בלבה של התיישבות יהודית מפוארת שקמה על קו הכותל המערבי באזור הרובע המוסלמי. פרעות וגירוש קטעו יישוב זה בראשית המאה העשרים, אך הוא חודש לאחר מלחמת ששת הימים. מדינת ישראל שעודדה את התיישבות היהודים ברובע היהודי והרחיבה והכשירה את סמטת הכותל הגדול לתפילת המונים, לא נהגה באותו אופן ברובע המוסלמי ובסמטת הכותל הקטן. ברובע היהודי ובכותל הגדול הופקעו שטחים נרחבים שאפשרו פיתוח מואץ. לעומת זאת, ברובע המוסלמי ובכותל הקטן נמנעה המדינה מהפקעות, אך תמכה בדרכים אחרות ביישוב היהודי שהתפתח שם לאטו וסיפקה לו ביטחון. להתיישבות היהודית באזור הרובע המוסלמי הוקדש מקום נכבד **בפרק האחד עשר**, חלקו האחרון של הספר.

לאן נעלם הכותל השלם?

הדמיה של הכותל המערבי השלם, כשהוא חשוף לכל אורכו מעל פני הקרקע.

חלק מהמידע שנכלל בספר פורסם בעבר, אולם כמעט תמיד בהקשרים שונים לגמרי מאלה שבהם הוצג כאן. כך לדוגמה, סיפור ההתיישבות היהודית באזורים שמחוץ לרובע היהודי, מוצג כאן לראשונה כהתיישבות שעוצבה במידה רבה על ידי קו הכותל המערבי. נמנעתי מלגלוש לסוגיות רבות אחרות הקשורות לכותל המערבי מתוך רצון למקד את הדברים בסוגיית הכותל הקטן והחלקים הנעלמים של הכותל המערבי. במידה והתייחסתי בקיצור יחסי להיבטים הקשורים לסוגיית הכותל בכלל - כמו ניסיונות לרכוש שטחים למרגלותיו או הוויכוח על הבעלות עליו, נעשה הדבר בדרך כלל כאשר העניין שירת את לימוד סוגיית הכותל הקטן וחלקי הכותל המערבי הנעלמים ובירורה.

כל מי שכותב על הכותל המערבי - וכמי שניגש לעסוק עתה בחלקי הכותל המערבי הנעלמים, איני מוציא עצמי מן הכלל - ראוי שיזכיר לעצמו את שנשכח מרבים: כל ערכו וקדושתו העצמית של הכותל המערבי, והמקום המרכזי שניתן לו כיום, יונקים ממציאות גדולה הרבה יותר - הר הבית והמקדש.¹ בכל הדורות כיוונו ישראל את תפילותיהם ואת לבותיהם אל הקודש פנימה, וגם כיום התפילה ליד הכותל היא כעמידה בפרוזדור, בעוד שהר הבית הוא הטרקלין. הפסיקה ההלכתית לאורך הדורות מנעה מהיהודים לעלות להר הבית, והותירה אותם מבחוץ, למרגלותיו. כך קנה הכותל לעצמו מעמד כה מרכזי.

ברוח שכזאת הגדיר פעם מייסדו של בית הספר לאמנות 'בצלאל', הפרופ' בוריס שץ, את היחס בין הכותל להר הבית כהבדל שבין אבא לבגד. שץ, שהופיע בפני ועדת החקירה הבריטית בעקבות סכסוך הכותל ומאורעות תרפ"ט, סיפר לחברי הוועדה, כי בגדי אביו לא היו נחשבים בעיניו בחייו, אך לאחר שמת, כל מזכרת שנשארה ממנו, ובכלל זה בגדיו, הייתה קדושה בעיניו. באופן דומה תיאר שץ גם את יחסו לכותל המערבי כשריד בית המקדש. "הכותל", הסביר לימים הרב אביגדור נבנצאל, רב העיר העתיקה, את דבריו של שץ "אינו האבא. הוא הבגד, הזיכרון, וכבודו במקומו מונח, אבל הוא אינו תחליף לאבא, וצריכים להיזהר שלא להתבלבל ולהחליף בין השניים".²

'הכותל הקטן', אחד מחלקי הכותל המערבי הנעלמים, הניצב בקרבת מקומו המשוער של קודש הקודשים ובגובה מפלס ההר הוא אפוא בבחינת מדרגה נוספת; 'זיכרון' למקדש שהיה בהר; מקום תפילה קדוש, שנסיבות היסטוריות, מדיניות ופוליטיות הרחיקו אותו מאתנו. דפים אלה מבקשים לקרבו מחדש לציבור ולהכירו מחדש לעם ישראל.

תודות

מאות ספרים על הכותל המערבי ראו אור עד היום, אולם הכותל הקטן וחלקי הכותל המערבי העלומים מוזכרים רק באחדים מהם וגם זאת בשולי הדברים. מלאכת המחקר והאיסוף של החומר הייתה אפוא מורכבת. היא כללה שיחות שלי ושל אחרים עם ותיקי ירושלים, כמו פרופ' זאב וילנאי, שמעון ברמץ, הרב מנחם פרוש והרב אברהם שפירא קודם שהסתלקו לבית עולמם. התבססות על שיחות מוקלטות או כאלה שהועלו על הכתב, עם הוותיקים יותר שאינם עוד עמנו; עיון בתכתובות שהוחלפו בין הרשויות בעניין הכותל הקטן, בעיקר בתיקי משרד הדתות, הקרן למורשת הכותל, הרבנות הראשית, רשות העתיקות, והמשטרה; ומעקב אחר דיונים שהתנהלו בכנסת ובוועדותיה, וכן בבתי המשפט בעניין הכותל הקטן ועניינים הקשורים אליו.

חומר רב על הכותל הקטן רוכז לאורך השנים במסגרת הפעילות של העמותות 'כתלנו', 'עטרת כהנים', 'ועד אתרי הקודש בארץ ישראל' בראשות יוסף לאופר וגופי גדולה אחרים, ובעיקר על ידי נאמני 'הכותל הקטן' בראשות תושבת הרובע היהודי הגב' ברכה סליי, אשר בטובם העמידו לרשותי קלסרים מתפקעים מתכתובות ישנות, עדויות והתייחסויות ממסדיות ותורניות לעניין, ולא חסכו מאמץ כדי לסייע לי בבירור העובדות ובחשיפתן. אני חייב להם תודה גדולה על כך. תודה גדולה אני חב גם לד"ר אריה קימלמן שידענותו המופלגת באזור הר הבית והכותל וכתבים שחשף בפניי, סייעו בידי למצוא את ראשית דרכי בסוגייה, ולרב הכותל, הרב שמואל רבינוביץ, שאפשר לי לעיין בחומרים העוסקים בכותל הקטן ובמעמדו, שרוכזו בלשכתו.

פרופ' אלחנן ריינר העמיד לעיוני פרק מספר שכתב העוסק בעלייה לרגל לירושלים בימי הביניים. אריאל וצבי יצחק קופלד מ"רחובות העיר ימלאו", ואיש ירושלים הוותיק זאב בר טוב, הובילו אותי בנתיבי ההתיישבות היהודית בירושלים העתיקה שמחוץ לרובע היהודי, באזור ה'כותל הקטן' וקו הכותל המערבי. עמי מיטב, חוקר ירושלים והעיר העתיקה שניהל בעבר את בית הספר לתיירות במכון לנדר, הכיר לי באדיבותו את אזור הרובע המוסלמי וצבי שכטר, בנו של הרב יוסף משה שכטר, 'רב הכותל' הראשון לאחר מלחמת ששת הימים, התיר לי להשתמש בתמונות מארכיונו הפרטי של אביו המנוח. לכל השישה אני אסיר תודה.

גם אנשי רשות העתיקות; המנכ"ל שוקה דורפמן ז"ל, והארכיאולוגים ד"ר יובל ברוך ושחר פוני סייעו בידי, ככל שהתייחסתי להיבט הארכיאולוגי, ואני מוקיר להם תודה על כך. אנשי עמותת 'עטרת כהנים' ובראשם מתי דן, שנאבקים על צביונו ועל עתידו של הכותל הקטן, סייעו בעדי בחומרים, בהסברים ובסיוורים ככל שנדרש. תודה גדולה גם להם. חוב גדול אני חייב לחוקרים ולמחברים רבים ששמותיהם מוזכרים בהערות הבביליוגרפיות לאורך הספר ובייחוד לשבתאי זכריה, דן בהט, רמי יזרעאל, הרב שאול שפר, פנחס פיק, זאב וילנאי ואהרון ביר, שמחוכמתם הועשרתי ובעבודתם עשיתי שימוש מועיל.

לכל אלה צירפתי מקורות גלויים כמו ספרים, ארכיונים, ספריות ציבוריות ועיתונים מתקופות שונות שהשלימו את המידע ואפשרו לי לארוג את הדברים לכדי מרקם אחד. במסגרת זו סייעו לי באופן מיוחד אנשי הספרייה ביד בן צבי, אנשי הספרייה הלאומית וחוקרי מכון 'מבט לתקשורת פלסטינית' בראשותו של איתמר מרכוס. שנות עבודתי כעיתונאי ב'הארץ' וב'ישראל היום' למעלה משלושה עשורים, כמו גם פעילותי כעמית וחוקר בכיר במרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה בשמונה השנים האחרונות סיפקו לי רקע עשיר והקלו על התמצאותי בחומר.

שישה אנשים מומחים בתחומם ניהו אתו באדיבותם להשקיע מאמץ וזמן, לקרוא את כתב היד, לדייקו ובמידת הצורך גם לתקנו: עו"ד ד"ר שמואל ברקוביץ - מומחה בעל שם למקומות הקדושים בארץ ישראל; ד"ר אייל דוידסון, חוקר תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית, מרצה במכללות אקדמיות, וראש ההתמחות ללימודי ארץ ישראל במכללת 'אורות ישראל' באלקנה; המחנך ואיש ידיעת הארץ יורם אלמאקייס; חיים לנגזם, שעוסק במחקר ובכתיבה על הכותל המערבי ועורך הספר: 'כתלנו' - הרב קוק והמאבק על הכותל; אריאל קופלד מעמותת 'רחובות העיר ימלאו' המפעילה סיורים באגן העיר העתיקה; ומתתיהו הכהן דן, ממובילי המאבק על הכותל הקטן. אני מכיר להם טובה ותודה על כך. תודה מיוחדת גם לדביר הורן שצילם רבות מהתמונות בספר ולאביעד גוטמן שסייע לי במלאכת האיסוף של חלק מהתמונות. מובן שהאחריות לנאמר היא עלי בלבד.

ספר זה מוקדש לכבודם של חמי וחמותי, **יהודה ומרים עובדיה** זכרם לברכה, אנשי אמונה, ישרי דרך ומאוהביה הגדולים של ירושלים קְהִלָּתָא דְּשׁוּפְרָיָא, ולכבוד הורי היקרים, **עובדיה ונחמה שרגאי**, נאמני ירושלים ודורשיה. שתומכים ומעודדים אותי לאורך שנים בעבודתי למען ירושלים.

פרולוג

שופר קורא בכותל הקטן

אור רך הוטל על גוש אבני הגזית מעלי האזוב. דמדומי החשכה האחרונים התפוגגו וצבעם הצהבהב של נדבכי הענק העתיקים שב להאיר את רחבת התפילה של הכותל המערבי. בתוך שעה קלה 'כבוש' את המקום שאון זמרה ותחנונים. גברים ונשים ילטפו בידיהם את בסיסו השחוק של צוק הזיכרונות והתקווה הזה, יטמינו את ראשיהם בסדקים ובחרכים שנוצרו בו עם השנים, והמולת תפילה גדולה תעלה מכאן. אלא שעכשיו, כשאשמורת ראשונה של בוקר הפציעה על יומו השני של ראש השנה תשס"ז (2006),¹ עדיין שלטה כאן דממה.

תחילה היו אלה מעטים, יהודים בודדים נושאי טליתות, מכורבלים בסודרי צמר, שמיהרו לתפילת ה"ותיקין", כדי להספיק לקרוא 'שמע' סמוך להנף החמה, אולם ככל שחלפו הדקות גבר זרם הבאים, עד שהפך לנהר אדם. אלפים התפזרו בין עשרות מניינים במתחם התפילה רחב הידיים, ושיקעו עצמם בתפילת חג.

עדה עדה וקצב מזמוריה, נענועיה, ותחנוניה; עדה עדה ושפתה, ניגונה ומלבושה: בגדי לבן ושחור, קפוטות משי עטורות פסים וחלוקי 'קיטל' צהורים, כיפות סרוגות ובוכריות; פסיפס צבעוני של קולות, הברות ותנועות. כאן - קולות "שפל רוח" לר' שלמה אבן גבירול בנוסח יהודי מרוקו, ושם - ניגוני 'היום הרת עולם' בנוסח יהודי אשכנז. וכולם כאחד, פונים לעבר הכותל, כותל הזיכרון הארוך של העם היהודי עם הר הבית, מקום המקדש. דבוקות של נעימות וצלילים, שהיו למערבולת אחת, עד שקשה להבדיל עוד בין 'קדושה' של אחד ל'שמע ישראל' של שני, ובין 'תקיעות' ו'שברים' של זה ל'תקיעה גדולה' או 'תרועה' של אחר.

בבוקרו של היום הזה, היו גם כאלה שנפשם ביקשה מקלט מהמולת היחד הצפופה. הם עדיין חפצו בכותל המערבי - מוקד לכיסופים, לגעגוע, לשיר ולתפילה למרגלות ההר שעליו ניצב לפנינו בית המקדש - ולא בשגרת בית כנסת, אך אימצו לעצמם אתר תפילה שקט יותר:

**הרחק מהצפיפות
ומההמון.**
אב ובנו בכותל
הקטן.

הכותל הקטן, פיסה קטנה נוספת מהחומה המערבית של הר הבית, החבויה בין חצרות בתים ערבים, המשכו הישיר של הכותל המערבי 'הגדול' והמוכר, כ-175 מטרים מצפון לרחבת התפילה הידועה.

סמטת כותל זו, יותר משהייתה רשות רבים, הייתה מעין רשות יחיד, כמו חצר בלועה, שצרה מלהכיל רבבות, אלפים או אפילו מאות, כאחותה הדרומית רחבת הידיים. רק עשרות מצאו בה - גם בראש השנה הזה - את מבוקשם: מעט שקט ופרטיות ואפשרות להתבודד עם קונם בתפילה חרישית, הרחק מהצפיפות ומהערבוב, שאפיינו את תפילות החג ברחבת 'הכותל הגדול'; שלושה שעוד מעט קט - תופר.

ראש השנה הזה היה גם יום חג למוסלמים. כבר בלילה יצאו נעריהם להכות בתופים בסמטאות העיר העתיקה כדי להעיר את המאמינים לתפילת הזריחה; לזרזם לסעודה שתקדים יום צום נוסף בחודש הרמדאן. בבוקר הקהיל המואזין בסלסוליו את המתפללים המוסלמים לתפילת השחר במסגד אל אקצא על הר הבית. רבים זרמו להר. מאות נכנסו אליו מבעד לשער הברזל (באב אלחדיד).

בצמוד לשער זה, מעט צפונה ממנו, צעדה קבוצת מתפללים יהודים במעבר מקורה וצר אל סמטת הכותל הקטן. חבריה פשטו את חליפותיהם, התעטפו בטליתות, ופתחו בתפילת חג. כעבור שעה קלה, כשהשמש כבר עמדה במרום, סיים תלמיד ישיבה צעיר בשם אליהו

קליימן את אמירת פסוקי 'מלכויות', קירב לפיו שופר והחל לתקוע בו כמנהג היום. צלילים יפים של "תקיעה", "שברים", ו"תרועה" ניסרו בשקט המוחלט ששרר במקום. בתקיעות עצמן לא היה דבר מה יוצא דופן. באותה שעה ממש תקעו יהודים בשופרות גם בכותל הגדול, ובבתי הכנסת בירושלים העתיקה והחדשה, מי בצריף רעוע ומי בהיכל פאר, ובכל רחבי הארץ וקצוות תבל, כשפני כולם לירושלים, לכותל, למקום המקדש. אלא שאז התרחש בכותל הקטן דבר מה בלתי צפוי: השוטר שניצב על משמרתו בשער הברזל הסמוך, (ג'מאל מחמוד שמו) נכנס במרוצה אל המבואה הצרה שבה חבוי 'הכותל הקטן' ודרש מהמתפללים להצניע את השופר ולחדול מהשימוש בו.²

לכאורה היה מדובר באירוע זניח ושולי, אלא שבזעיר אנפין שיקפה ההתרחשות בכותל הקטן, רבים מגווני המציאות ששררו באתר זה לאורך שנים. קרבתו הרבה להר הבית ולכיפת הסלע, מקומו המשוער של קודש הקודשים, הפכה אותו למקום ייחודי בעבור יהודים, אבל אותה קרבה לאתרים אלה - התפוסים ומנוהלים כיום בידי המוסלמים - היא שהביאה על היהודים שביקרו בו שורה של הגבלות קשות.

כאן ועכשיו, גילמו השוטר מחמוד והמתפלל קליימן, את הניגוד הזה. קליימן, תלמיד ישיבת אדרת אליהו, ובן לאחת המשפחות הידועות ברובע היהודי, הצביע במבוכה על הסידור, כמי שמנוע מלחדול

**תקיעה. שברים.
תרועה.**
שופר בכותל
הקטן. תשע"ו.

מתפילתו ולהשיב דברים, אבל מחמוד השוטר התעקש וקליימן, עקשן לא קטן אף הוא, בחר להתעלם. לחצר 'הכותל הקטן', הובחלו אפוא עוד שישה שוטרים, אבל גם הפצרותיהם לא שכנעו את קליימן לוותר. הוא הצביע על סידורו, הפעם ברוגז, וטמן את השופר עמוק בכיס חליפתו. הקצין שבחבורה (גיא גלבוע) פקד עתה על שוטריו להוציאו. הם היססו מעט, והקצין החל גורר אותו בעצמו. קליימן, שרגליו היו צמודות אחת לשנייה - כך נהוג בעת תפילת העמידה - נפל, אך מיד הזדקק וניסה להמשיך ולהתפלל. הפעם אחזו בו גם השוטרים וגררו אותו מרחק עשרות מטרים עד שער הברזל הסמוך.

למעשה, התנהל במקום דו שיח של חירשים. גלבוע ושוטריו, חלקם ערבים, חששו מתגובת המתפללים המוסלמים במסגדי הר הבית הסמוך לתקיעות השופר בעיצומו של חודש הרמדאן. נוהגי התפילה היהודיים היו זרים להם. קליימן, על פי אותם נהגים, היה מנוע מלהסביר לקצין גלבוע, כי במהלך תפילת העמידה נאסר עליו באיסור הלכתי חמור, לחדול מתפילתו ולהשיב לפונים אליו. חבריו של קליימן שסיימו את תפילת העמידה רגזו. רבים מהם נהגו להתפלל במקום מדי שנה ואף תקעו בשופר באותו מקום. ניסיונו של אחד המתפללים להסביר לשוטרים את התנהגות חברו נדון לכישלון. הוא גייס לעזרתו את דברי המשנה ממסכת ברכות (פרק ה, משנה א): "אפילו המלך שואל בשלומו - לא ישיבנו, ואפילו נחש כרוך על עקבו - לא יפסיק", אך עד מהרה גילה ששפתו שונה משפתם.

להתכתשות המילולית המוזרה הזאת, שחלקה התנהל בהרמת קול, היו עדים גם תושבים ערבים שהתגוררו בחצרות ובבתים המקיפים את סמטת הכותל הקטן. הם חלפו על פני קליימן והשוטרים, מעיפים לעברם מבט תמה וממהרים לדרכם. פעוט אחד, מדרי המקום, דילג בצהלה בעקבות שקית ניילון שהתעופפה לה ברוח, אך מבטו הצונן של השוטר ג'מאל הרחיק גם אותו מהמקום. מהחלונות המסורגים המשקיפים על הסמטה הצרה הציצו בסקרנות נשים רעולות פנים וילדיהן. כדור משחק קטן נשמט אל הרחבה ואחד המתפללים בעט בו בעצבנות, אולי בתסכול. הכדור פגע בשקית אשפה שנחה לה בסמוך, פרם את תפריה וחשף שאריות מהתקרובת, שבה שברו השכנים הערבים ערב קודם לכן יום צום נוסף של הרמדאן.

ליד שער הברזל שאליו נגרר, חידש קליימן באותן דקות את תפילתו.

גם שם הביטו בו עיניים מוסלמיות סקרניות מתוך מתחם הר הבית. שתי הדתות קידשו את ההמשכיות, נדבך יסוד בסיפור הזיכרון של כל אחת מהן. כאן, בקו התפר שבין אסלאם ויהדות, בערבוב שבין מקדש לבין מסגד, דבקו מאמינים בני שתי הדתות במנהגיהם ובסדרי דתם, כבר מאות בשנים. על ההר, שבו שכן לפני בית המקדש, המקום הקדוש ביותר ליהודים, השתחוו אפיים ארצה אלפי מאמינים מוסלמים לכיוון הכעבה שבמכה, המקום הקדוש ביותר בעבורם, בכיר אתרי קודשיהם, כשגבם לכיפת הסלע. למרגלות ההר, תקעו היהודים בשופרות כמצוות דתם. הם התפללו לקיבוץ גלויות ולחידוש עבודת ה' במקום שבו שכן מקדשם בימי קדם, בהר שהמוסלמים ומסגדיהם כבשו בו חזקה לפני למעלה מ-1300 שנה.

בסמטת הכותל הקטן נפרטו הניגודים הללו לפרוטות. קצין המשטרה הניח קליימן לסיים את תפילת העמידה, ואח"כ ליווה אותו (יחד עם שוטרי) אל נקודת המשטרה שברחבת הכותל המערבי. הסיפור על "המתפלל שנעצר, מכיוון שהתעקש לתקוע בשופר ליד 'הכותל הקטן'" עשה לו כנפיים בין המתפללים ברחבת הכותל המערבי ('הגדול') ובבתי הכנסת בעיר העתיקה. עשרות מהם חשו מרוגשים לרחבת הכותל והחלו צרים על נקודת המשטרה. הם דרשו את שחרורו. השוטרים יצאו החוצה כשאלות בידיהם. קליימן הועבר למשטרת ה'קישלה', סמוך לשער יפו, ולאחר כמה שעות שוחרר לביתו. הוא חש פגוע ומושפל אך התחייב שלא להתקרב לשערי הר הבית ולמבואותיו, במשך השבועיים הבאים.

חודשים ארוכים יחלפו עד שיפתח 'משפט הכותל הקטן', שם יתבע קליימן את עלבוננו, אבל עכשיו, ימים אחדים לפני יום הכיפורים, כבר נמצא מי שהשווה את הבחור בן ה-20, לצעיר יהודי אחר, משה סגל, גיבור של ימים אחרים, שבימי המנדט הבריטי בארץ ישראל שבר את האיסור שהטילו השלטונות על תקיעת שופר במוצאי יום הכיפורים ברחבת הכותל המערבי, ונעצר עקב כך.³ הקישור האסוציאטיבי המייד, (הן הציבורי והן התקשורתי) עם תקופת המנדט הבריטי, היה אולי מרחיק לכת, אבל למרבית הפלא, עתיד היה להתברר כלא לגמרי מופרך. הוא גם התיישב היטב עם מראהו ועם אופיו של האתר שבו התחוללה המהומה:

במרחק כמה דקות הליכה, מצפון לרחבת הכותל המוכרת, בתוך

זה מול זה:

שני מבואות
צרים, חזות
מכונסת ודמיון
רב: סמטת הכותל
'הגדול' בתקופת
המנדט הבריטי
(מימין) מול
סמטת הכותל
הקטן, כיום.

מבואה צרה מוקפת בתים ערבים, פרוש היה המשכו הנסתר של הכותל המערבי: שני נדבכים קדומים, ועל גביהם אבני כותל מתקופות מאוחרות יותר, בדומה לסדר הכרונולוגי שמוכר לנו מחלקו המפורסם של הכותל המערבי, דרומה משם. מראה הסמטה הצרה, כארבעה מטרים רוחבה, עליבותה, האשפה שהתגוללה בה לא פעם, ואורכה המוגבל, כ-20 מטרים בלבד, שיוו לה מראה דומה לחזותו המכונסת של הכותל המערבי המוכר, עד ימי שחרורו בידי מדינת ישראל באייר תשכ"ז. מי שהציב את תמונת הכותל של פעם, מימי המנדט הבריטי והתורכים, על תמונת הכותל הקטן של היום בריבונות מדינת ישראל, יכול היה בקלות להתבלבל בין השניים.

עד כדי כך רב הדמיון, שבשנת 2007 כאשר חיפשו שלושה מן הצנחנים, ממשחירי הר הבית וירושלים, אתר שבו יוכלו לשחזר את התמונה המיתולוגית המפורסמת שבה הונצחו 40 שנה קודם לכן בסמטת הכותל הגדול - תמונה שהפכה לאחד מסמלי השחרור והאיחוד של ירושלים - הם בחרו בסמטת הכותל הקטן.

סמטת הכותל הגדול, המוכרת, זו שבה קלטה עדשת מצלמתו של

אז והיום: יצחק

יפעת, חיים אושרי
וציון קרסנטי, שלשת
הצנחנים המפורסמים
בכותל המערבי הגדול
ב-1967 (צילום: דוד
רובינגר) ובכותל הקטן
40 שנה אחרי. (צילום:
אביחי אברהם)

הצלם דוד רובינגר את השלושה במעמד שחרור הכותל (אייר תשכ"ז), שינתה מאז כליל את פניה, והורחבה במידה ניכרת. כדי לשחזר את התמונה, שבו אפוא שלושת הצנחנים 'בדימוס' יצחק יפעת, חיים אושרי וציון קרסנטי אל חלק אחר של הכותל המערבי, אל התעתיק - אל סמטת הכותל הקטן.

הציבור הרחב לעומת זאת, לא שמע ולא ידע כלל על קיומו של

הכותל הקטן, בעל השם המבלבל מעט. אין מדובר בכותל אחר, שונה, או דומה לכותל המערבי, אלא בחלק צפוני יותר של אותו כותל מערבי.

אורכו הכולל של הכותל המערבי הוא 488 מטרים: 81 המטרים הראשונים שלו מצד דרום (כולל המעלה והגשר שמובילים לשער המוגרבים) נחשפו ונחקרו לאחר מלחמת ששת הימים בידי הארכיאולוגים בנימין מזר ומאיר בן דב. הם מתפקדים היום כאתר ביקורים ארכיאולוגי ולא כרחבת תפילה. בהמשך, לאורך 57 מטרים נוספים משתרעת רחבת התפילה הפתוחה, כפי שעוצבה על ידי מדינת ישראל לאחר מלחמת ששת הימים. 350 המטרים הנותרים של הכותל המערבי, צפונה משם, נחשפו על ידי משרד הדתות, אך כאמור,

רק במפלס תת קרקעי, מתחת לרחובות ולבתים של העיר העתיקה, בתחום הידוע כ'מנהרות הכותל המערבי'⁴.

מעל פני האדמה, לאורך 350 המטרים הללו, אין כותל גלוי נוסף, למעט 'הכותל הקטן', ובמילים אחרות:

'הכותל הקטן' הנו החלק היחיד של הכותל המערבי שגלוי מעל פני הקרקע, מצפון לרחבת התפילה הפתוחה. חלקים נוספים של הכותל המערבי ששרדו מאז חורבן הבית השני בשנת

70 לסה"נ, נמצאים אמנם מצפון לרחבה הפתוחה, אולם הם מסתתרים מאחורי בתי הרובע המוסלמי השעונים עליו. שרידי כותל אלה, הם למעשה חלקו העליון של הכותל, שנדבכו התחתונים נחשפו במעמקי האדמה על ידי משרד הדתות, אולם שרידים אלה מוסתרים, שלובים ונבלעים בין בתי הרובע המוסלמי. ברוב המכריע של הבתים שבהם שרד הכותל, הוא אינו גלוי לעין, אלא מטויח, מסויד, או שהוצמד אליו קיר לבנים, כנהוג בבנייה מודרנית. מזה מאות בשנים משמשים אפוא חלקים של הכותל המערבי חומה וקיר מזרחי לרבים מבתי הרובע המוסלמי, אבל 'הסוד' הזה, ממש כמו עצם קיומו של 'הכותל הקטן', לא הפך לנחלת הכלל.

זאת ועוד: חוקרי ארץ ישראל בדורות האחרונים 'תרמו' משלהם למסך הערפל שהורד על חלקי הכותל החבויים מעל פני הקרקע, דוגמת הכותל הקטן. אברהם משה לונץ, מגדולי חוקריה ומתעדיה של ירושלים במאה ה-19 כתב, כי "הכותל

תצ"א של איזור הכותל הקטן.

הרב יהושף שוורץ

אברהם משה לונץ

המערבי נמשך הלאה ממקום התפילה עד קצה דרום, ולצפונו נמשך רק מעט עד המחכמה שאצל שער החאראם הנקרא שער השלשלת, ומשם והלאה לא נשאר ממנו מאומה מעל הקרקע הנוכחית ובמקום הזה הוא מוקף בבניינים וחצרות של אנשים פרטיים..."⁵

הרב יהוסף שוורץ, יליד גרמניה, שתר את הארץ במחצית הראשונה של המאה ה-19 והתגורר ברובע המוסלמי סמוך להר הבית, כתב אף הוא בספרו הידוע 'תבואות הארץ' ש"החלק היותר גדול של הכותל המערבי נחרב ומוקף בבניינים".⁶ המחנך והגיאוגרף הירושלמי הנודע דוד בנבנישתי, שפרסם מיד לאחר מלחמת ששת הימים את הספרון 'מורה דרך בירושלים העתיקה'⁷ וכלל בו מפה, לא הזכיר כלל את הכותל הקטן. גם עניינה של מדינת ישראל, שהחזירה לידיה את ירושלים ואת קודשיה במלחמת ששת הימים, הצטמצם לסמטת הכותל המוכרת, שהורחבה מאוד והוסבה לרחבת ענק, וגם לחלקו הדרומי של הכותל המערבי הגלוי מעל פני הקרקע שלמרגלותיו נחשף עברה של ירושלים בפרויקט ארכיאולוגי מרשים. **בכל הנוגע לחלקי הכותל הצפוניים לרחבת התפילה, הסתפקה ישראל בחשיפת חלקי התת-קרקעיים בלבד.** מדינת ישראל, שהרסה את שכונת המוגרבים כדי ליצור רחבת כותל גדולה, נרתעה מהרס דומה של חלקים ברובע המוסלמי. היא נמנעה מהרחבת שטח התפילה צפונה,⁸ ולא פעלה כדי לאתר את חלקי הכותל הנעלמים. גילוי 'הכותל הקטן', ארבע שנים לאחר המלחמה, היה מבחינת המדינה ומוסדותיה חריגה ממדיניות, מעין 'תקלה' בלתי מתוכננת. זה קרה בחורף 1972, כשפועלי עיריית ירושלים קדחו בטעות חורים באבני הכותל הקטן, כדי לנעוץ בהם מוטות חיזוק לבית מט לנפול. כך הפכה הידיעה על קיומו של הכותל הקטן לנחלת הרבים. סערה פרצה. בייחוד רגש העולם הדתי והרבני וממשלת ישראל מינתה ועדת חקירה מטעמה לבדיקת המחדל, אבל אחרי שהמסקנות פורסמו, המקום נשכח. מעצרו של התוקע בשופר ליד הכותל הקטן, ביומו השני של ראש השנה תשס"ז, 34 שנים אחרי פרשת הקידוחים, החזיר זמנית את הכותל הקטן לכותרות, אך עד מהרה הוא שוב שקע אל תהום השכחה. גם ההיסטוריה של המקום שהלכה ונחשפה עם השנים לא הרטיטה לבבות רבים מדי. איש כמעט לא תהה או שאל להיכן נעלם הכותל המערבי הצפוני שמעל פני הקרקע? האם יש לכותל המשך? ואם כן - היכן הוא מסתתר?

בספרו, 'מנהרות הכותל המערבי', סיפק הארכיאולוג פרופ' דן בהט, אחד מחוקרי ירושלים המובהקים בני דורנו, הסבר קצר לשאלה המסקרנת הזאת ותיאר מה אירע לכותל המערבי השלם ברבות השנים:

לגיונות של כובשים כילו בו את חמתם בנתצם את פארו. שליטים שזה מקרוב באו, העלימו את נדבכיו התחתונים מתחת למפעלי בניה גדולים. הם הסמיכו עליו מבני תמך ובתי מגורים, תוך שהם משנים לחלוטין את דמות העמק הקדום שלמרגלותיו (עמק הטירופיאון - גיא עושי הגבינה). לבסוף לא נותרה אלא פיסה אחת קטנה של כותל מערבי, שבויה כמובלעת ונסתרת בין בתים וחצרות. אל הכותל הזה שנותר לפליטה, נשאו נפשם היהודים. אל אבניו הם ערגו להתרפק עליהן עד כלות הנפש. כזאת הייתה צורת הכותל: חצר קטנה ובמזרחה קיר לא גדול. אלה היו פניו כפי שהוצגו בכל בית יהודי ובכל מקום שחיו בו יהודים, בציורי קיר, באיורים שבספרים, באריגים ובתחריטים. כך נחקקה תדמיתו כמעט לעד בתודעת העם.

בהט כאמור, תיאר את דמותה של סמטת הכותל המערבי 'הגדול', כפי שנראתה לאורך מאות בשנים, אבל התיאור הזה לא היה תקף עוד. הכותל הגדול והמרחב סביבו שינו את פניהם לבלי הכר. לעומת זאת - התיאור של בהט הלם להפליא דווקא את סמטת הכותל הקטן, שם קפא הזמן מלכת.

